

*Геннадій Нога
(Київ)*

МАСКИ СМІХУ В ПОЕЗІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті аналізується досвід і поетика смішного, комічного у віршах Г.Сковороди, використання ним засобів травестії в античних мотивах.

Ключові слова: вірші, сатира, гумор, травестія, смішне, комічне.

Статья посвящена анализу опыта и поэтики смешного, комического в стихотворениях Г.Сковороды, использования им травестики в античных мотивах.

Ключевые слова: стихотворение, сатира, юмор, травестия, смешное, комическое.

The paper analyzes practice and poetics of laughable and comic in the poetry of G.Skovoroda, use him travesty means in antique motives.

Key words: verses, satire, humour, travesty, laughable, comic.

Творчість і особистість Григорія Сковороди вивчені вітчизняною та світовою філософською та філологічною науками, здавалося б, ґрунтовно і всеохопно. Проте цікаві, глибокі і, основне, новаторські розвідки про українського велетня думки і слова продовжують з'являтися у науковому світі. Сковорода як справжній мудрець залишається до кінця не розгаданим, та й, власне, нерозгадуваним у принципі, незважаючи на тисячі списаних дослідниками його спадщини сторінок.

Питанням, яке не стало до сьогодні предметом окремого детального вивчення, є проблема, котру умовно можна назвати «Сковорода і сміх». Чи правомірний такий підхід до творчості митця і філософа, чи є в ній достатньо матеріалу для формулювання певних висновків з цього приводу, знову ж таки: чи присутні у його творах інші види комічного, окрім сатири, яка традиційно і цілком справедливо вважається одним з найефективніших способів вираження Сковородою свого критичного ставлення до недосконалості світу? Саме на цих запитаннях варто зосередити увагу, сформулювавши проблему таким чином. Зрештою, дуже цікаво буде просто з'ясувати: як ставився Сковорода до сміху? Визнавав він за ним позитивний фактор людського буття чи схилився до традиційного християнського постулату, що сміх – це гріх? Питань, як бачимо, справді немало. Дати на них чіткі, однозначні відповіді, коли йдеться про таку неоднозначну постать, доволі непросто.

Поставивши питання пізнання людиною самої себе як одного з основних, а можливо, і вершинного у своїй філософській системі, Григорій Сковорода намагався якнайглибше зануритися у всі закутки людської душі. Для нього немає речей другорядних, адже людина створена Богом, і все, що Всевишній дав їй, має свій сенс. Розгледіти й оцінити в образі Ісуса як Сина Божого риси справжньої, ідеальної людини було життєвим завданням, яке, безперечно, поставив перед собою наш філософ. У ранньому трактаті «Симфонія, нареченная Книга Асхань о познанні самого себе» Сковорода виходить на власне тлумачення категорії сміху, тим самим доводячи її важливість у системі категорій буття людини. У нього не викликає жодного сумніву, що Ісус і апостоли були веселими людьми, адже веселість і сміх є невід'ємною частиною природи людської. Філософ стає на прю з християнським канонем, втіленим також і в українській літературній бароковій традиції, про скорботність постаті Ісуса: «... бедныи нимало не вникнули внутрь себе, кои Христа с его друзьями называют меланхоликом. Отсюда родится и несмысленный тот запрос: смѣялся ли когда Христос? Сей вопрос весьма схож с премудрым сим: бывает ли когда горячее солнце? Что ты говоришь?

Христос есть сам Авраамов сын, Исаак, то есть смѣх, радость и веселіе, сладость, мир и празденство... » [5, с.244].

Досліджуючи українську барокову прозу під кутом зору біблійної герменевтики, одна із сучасних дослідниць творчості Григорія Сковороди – Н.Левченко – небезпідставно стверджує, що Христос для нього був символом радості [2, с.132]. На основі наведеної вище цитати додамо, що Ісус був для філософа ще й символом надії, оптимізму й досконалості. Подальші роздуми письменника про сміх на сторінках трактату також заслуговують пильної уваги. З одного боку, вони ще раз демонструють феноменальне знання філософом Біблії, з іншого, підтверджують людиноцентризм і гуманізм його вчення. Життя без земних радостей він порівнює з деревом, у якого всихає корінь. Щирий, доброзичливий, сердечний сміх є виявом радості, тому цілком природно символізує душевне здоров'я людини, яке у Сковороди проявляється через серце: «Но что сіе за чудо? Видь ты слышал от Іереміи, что сердце точный есть человек. В сердцѣ всѣ уды! Так для чего ж не смѣются всѣм его членам, когда сам говорит: «Возвеселися сердце мое, и возрадовася язык мой»? Исполненное веселія сердце исполняет всѣ уды того блаженнаго наводненія: «На водѣ покойнѣ воспита мя». И смѣха, о коем Іов: «Господь не отринет незлобиваго, всякаго ж дара // от нечестиваго не приймет, истинным же уста исполнит смѣха» [5, с.245].

Про те, що поняття «серце – радість – сміх» мають становити у системі Сковороди єдине ціле і лише тоді сміх зреалізовує своє істинне призначення, дають зрозуміти наступні роздуми філософа. Сміх може бути ще й нещирим, зловливим, фальшивим, власне «несердечним». Не завжди зовнішні виявлення сміху, усмішки, задоволення є ознаками справжньої радості: «Как веселость, если поверхній смѣх разводит челюсти, открывая зрителям зубы твои, а сердце твое сжимается тою тугою, о коей сказано: «Нѣсть радоватися нечестивым?». Распространи сердце твое, отверзи внутренніе уста с Давидом: «Уста мои отверзох // и привлекох дух». В то время и без наружнія улыбки всегда внутрь смѣятимешся со Саррою: «Смѣх мнѣ сотвори, господь». И с Давидом: «Дал еси веселіе в сердцѣ моем». Если сердце может тайно говорить, можно ему тайно и смѣяться» [5, с.244]. Власне, цілком очевидним постає прийняття Сковородою сміху до власної системи базових людських цінностей, які формують людину щасливу. Символічний світ Біблії, глибоко особистісне її прочитання утвердили мислителя в думці про сміх і радість як благо. М. Корпанюк одним з центральних образів поетичної спадщини Григорія Сковороди називає «веселість» [1, с.153].

Ставлення до сміху як до великої виховної сили, свого роду «очистителя душі», формувалося у Сковороди також і під впливом античної літератури, яку він прекрасно знав і дуже високо цінував. Останнє велике монографічне компаративне дослідження на тему «Сковорода і античність» Т.Шевчук багато в чому прояснило характер зв'язків між творчістю українського філософа та традиціями давньогрецької і давньоримської сатири, комедії тощо [див.: 7]. Тому врахування античного чинника є дуже важливим не лише при з'ясуванні і вивченні джерел та мотивів комічного у творчості Сковороди, але й при дослідженні прийомів та засобів художньої реалізації комічного у віршованих та прозових творах мислителя.

У другій половині XVIII століття, час, коли творив Сковорода, в українській літературі вже значною мірою сформувалася й існувала власна система комічних жанрів (переважно в поезії). Її репрезентували вірші-орації та травестії мандрівних дяків, анонімні гумористичні та сатиричні віршовані оповідання, а також окремі твори Климентія Зиновієва, Івана Некрашевича та ін. Широко був представлений комізм також у драматургії. Тут особливо варто виділити інтермедії – цілком гумористичний розважально-повчальний жанр, який, у свою чергу, вплинув на напрям розвитку українського лялькового театру – вертепу, а також, за твердженням Д. Чижевського, на багато інших жанрів української та російської літератури [6, с.277]. Корпус драматичних жанрів XVII – XVIII ст. представлений також комедією та трагедокомедією, гумористичні вкраплення зустрічаються також і в окремих драмах високого стилю. Отож, фактор існування вітчизняної гумористично-сатиричної традиції

також варто враховувати; він теж значною мірою відбився на творчості Сковороди – учня Києво-Могилянської академії та викладача Переяславського та Харківського колегіумів.

У поетичній збірці «Сад божественних пісень» можна виділити кілька груп віршів, які мають пряме чи опосередковане відношення до царини комічного. Перш за все, у цьому плані виділяються сатиричні пісні дев'ята та десята. Про ці твори і про особливості сатири Г.Сковороди загалом написано багато. Підкреслимо лише, що у цих віршах авторський задум виявляється відкрито, його сатиричний сміх чітко вражає свої мішені – суспільні образи і типи другої половини XVIII століття. Водночас, тема гонитви людиною за життєвими псевдоцінностями є «вічною» темою в літературі. Цікаве літературне зіставлення трьох поетичних феноменів з різних історичних та мистецьких епох здійснила Т.Шевчук. У поле її уваги потрапили ода «До мецената» Горация, 91-й сонет В.Шекспіра та псалма Г.Сковороди «Всякому городу нрав и права». Дослідниця абсолютно справедливо зазначає, що ці твори у душі своєї доби реалізують засади саме античної сатиричної традиції, котра «здебільшого була скерована на викривання вад окремої людини, а не суспільства, а сатиричні акценти зміщувалися у площину «критики нравів» та осмислення місця людини у соціумі в рамках морально-філософської проблематики...» [7, с.274]. Документальних свідчень про знайомство Сковороди з одою «До мецената» не існує, проте твори українського та давньоримського авторів мають спільні тематичні блоки: потяг людини до слави, пошук нею шляхів до збагачення, задоволення власних дрібних інтересів та забаганок. Практично такі ж тематичні зрізи є і в сонеті Шекспіра.

Т.Шевчук доречно звернула увагу також на те, що ці три вірші «поєднує фіксація особистої позиції автора в кінці творів у формі пуанту, з якого видно, що саме виступає пріоритетом для кожного з них» [7, с.276]. І якщо позиції Горация та Сковороди не дуже контрастують між собою, то Шекспір найдорожчою цінністю (у традиціях Ренесансу) називає кохання прекрасної жінки. Цікаво, що Сковорода, навпаки, в силу своїх життєвих переконань, дошкульно іронізує над любовними пристрастями:

Тїх безпокоит Венерин амур,
Всякому голову мучит свой дур... [5, с.67].

Як бачимо, навіть саме поняття кохання Сковорода дотепно й метафорично переінакшує мовою понять і символів античного світу.

Загалом же, проведений Т.Шевчук цікавий і цілком ефективний аналіз трьох сатиричних творів «виразно демонструє характер рецепції Г. Сковородою традицій античної сатири у дидактичній площині та їхній розвиток на національному ґрунті шляхом введення оказіоналізмів, загострення суспільної проблематики, музичної обробки твору» [7, с.278]. Додамо також, що рівень узагальнень та формування суспільних типів свого часу у Сковороди значно вищий, ніж у його попередників.

Інша група поезій із «Саду божественних пісень» примітна окремими вкрапленнями комічного у загалом серйозну, духовно заглиблену канву творів. Як правило, це вульгаризми, бурлескні «витівки», які час від часу сигналізують у віршах Сковороди про його гостре відчуття недосконалості світу людей. Так, наприклад, у Пісні 14-ї мінливість і суєтність людського життя символізує образ «п'яної волі» [5, с.72]. До речі, знижено-звulьгаризований образ п'яної волі-долі-правди, так би мовити, прижився в українській літературі, зустрічаємо його, зокрема, і у Тараса Шевченка («Кавказ», «Слава»). Таким чином, письменники висловлюють гіркоту своїх відчуттів від усвідомлення прірви між людськими ідеалами та реальністю.

У цьому ж творі звертає на себе увагу образ китової блювитини, для розтлумачення якого Сковорода вдається до поширеного коментаря, витриманого у надзвичайно зниженому стилі, характерному для окремих сюжетів з віршів мандрівних дяків (натуралістичні описи пекла, покарань Богом Іуди, Ірода, чорта, смерті тощо).

Пісня 19-а, написана, як зазначає сам автор наприкінці твору, «1758 года в степах переяславских, в селѣ Кавраѣ» [5, с.77], вимальовує образ самотнього Сковороди, враженого потоком надокучливих думок, складних запитань, на які він поки що не мав

відповідей. Звідси самотерзання, сумніви, часом зневіра, котрі вилилися в образ «скуки, лютої муки», яку мислитель оздобив по-бароковому зниженим порівнянням із дещо комічним відтінком – «полк всѣх гадких звѣрей».

Ще один поширений бароковий топос знижено-гумористичного звучання зустрічаємо у Пісні 21-ій. Охоплений вічними роздумами про шляхи досягнення людиною щастя, Сковорода пише:

Щастіє! Гдѣ ты живеш? Мудрыи, скажите!

В небѣ ли ты пиво пьешь? Книжники, возвѣстите! [5, с.78].

Традиційну християнську метафору про розпивання пива на небі український філософ згадує в очевидному іронічному ключі, адже, на його переконання: «Щастія нѣт на землѣ, щастія нѣт в небѣ...» [5, с.79]. Картину цілковитої профанації цієї метафори знаходимо у вірші молодшого сучасника Сковороди, священика із села Вишеньки, що під Києвом, Івана Некрашевича:

Так зробимо, научімо хрестян любо жити.

Самим ділом введем сміло у небесні кліті.

Будем з ними, вічне всі ми в небі кучовати;

Пиво нове з ребр Христових будем попивати [4, с.168].

Третя група віршів «Саду божественних пісень» сама по собі є носієм доброго гумору автора, служить закликком радіти життю, бути веселим, оптимістичним і, зрештою, виражати свої позитивні емоції через сміх. Такою, зокрема, є Пісня 13-а «Ах поля, поля зелені...», один з найкращих зразків лірики Сковороди.

Іронічно висміюючи марнославні прагнення людини у Пісні 24-ій, Сковорода дотепно вдається до застосування традиційно барокових антиномічних пар:

Славны, напримѣр, герои, но побиты на полях.

Долго кто живет в покоѣ, страдает в старых тот лѣтах [5, с.82].

Рецепт щастя, за Сковородою, бути самими собою, жити весело, із гумором ставитися до всіляких мирських випробувань:

Будьмо тѣм, что бог дал, ради, разбиваймо скорбь шутя,

Полно нас червям снідати, вить есть чаша всім людям [5, с.82].

Своєрідним гімном красі, життєрадісності, оптимізму є Пісня 30-а. У ній поет, явно перебуваючи на хвилі душевного піднесення, закликає цінувати кожен день життя, адже воно таке скороминуче:

Ах, отвержем печали! Ах, вѣк наш краткій, малый!

Будь сладкая жизнь!

Кто грусть во утробѣ носит всегда,

Тот лежит во гробѣ, не жил никогда.

Ах, утѣха и радость! О сердечная сладость!

Прямая ты жизнь.

Не красна долгою, но красна добротою,

Как пѣснь, так и жизнь [5, с.89].

Погодьмося, такі рядки швидше нагадують вірші європейських вагантів чи трубадурів, аніж стриманого і зосередженого філософа Сковороду. Але в його філософії, як бачимо, не менше життєлюбства. Він не приховує, що пізнав секрети життя та світобудови і знає, як бути щасливим у гармонії з Богом, навколишнім світом та самим собою.

Із віршів, які не увійшли до збірки «Сад божественних пісень», виділимо для короткого аналізу два твори, котрі, безперечно, підтверджують прихильне ставлення Сковороди до гумору і жартівливої дотепності, а також до категорії сміху як ефективного літературного прийому.

Показовим зразком травестійних вправлянь Сковороди є «Fabula de Tantalos». У цьому творі поет у традиціях мандрівних дяків перелицьовує давньогрецький міф про Тантала –

улюбленця богів, який загордився і за образу Зевса був скинутий ним до Аїду. Сковорода подає цілком оригінальну версію провини Тантала, мотивів його дій, а також по-своєму інтерпретує його покарання. Детально аналізуючи бурлескно-травестійну природу цього вірша, Т.Шевчук зазначає: «Акцент на побутових деталях та християнському мотиві спокути гріха, з одного боку, відносить твір Г.Сковороди до контексту української бурлескної поезії, а з іншого, – травестація не біблійної, а античної тематики підготувала появу «Енеїди» І.Котляревського» [7, с.200].

Очільника Олімпу Зевса-Йовіша автор перелицьовує до рівня звичайного сучасного йому обивателя-панка, з усіма притаманними такій людині гріхами: марнославством, переоцінкою величі своєї персони, мстивістю. Опис бенкету у палаці Зевса витриманий поетом цілком у дусі картин різдвяних та великодніх застіль з віршів дяків-пиворізів:

Тут вина разны, тут нектар солодкій,
Услаждающій божественны глоткы,
Тут амвросія, вишних богов снѣды,
Против ней – пустош панскіи обѣды.
Вездѣ багрѣют розы пред глазами,
Чудніи вездѣ курят фиміамы. //
Кричат по залѣ музы сладкогласны,
Все сам подносит Ганімед прекрасній;
Бахусов пѣстун сам пляшет пресмѣшно,
Всякій род шутов шутят преутѣшно [5, с.92].

Змішування античних та сучасних авторів українських реалій і понять, високої та низької лексики, відсутність об'єкта безпосередньої критики і невимущена жартівливість роблять сміх цього твору легким і розважальним, саме таким, яким був він у віршах-ораціях, жартівливих колядах та травестіях українських мандрівних студентів та школярів. Цікавим також є факт згадки Сковородою у «Fabula de Tantalos» в гумористичному ключі свого сучасника – італійського композитора і музики при дворі цариці Єлизавети Доменіко Дальольо (Даль Окка, 1700-1764), у постановці однієї з опер якого («Милосердіє Титово»), на думку Л.Махновця [див.: 3], брав участь молодий Григорій Сковорода як співак придворної капели.

Можливості сучасної комп'ютерної лінгвістики дозволяють доповнити нашу скромну студію певними статистичними викладками, які, сподіваємося, додадуть їй переконливості. Розміщена на сайті Альбертського університету конкорданція всієї писемної спадщини Сковороди дає дослідникам його творчості додаткові можливості. Отже, за даними цієї унікальної праці, слово «смѣх» як іменник у різних формах вжито Сковородою 39 разів, прикметник «смѣшной» – 16 разів, дієслово «смѣяться» також у різних формах – 18 разів, прислівники «смѣшно» та «пресмѣшно» – 6 разів. Інші лексеми, які також мають пряме відношення до сміху, гарного настрою (веселість, жарт, радість тощо) вжиті поетом і мислителем сотні разів. Тому наважимося констатувати, що для Сковороди все, що пов'язано зі сміхом – оптимістичним, життєствердним, розважальним, сатирично-викривальним – є прийнятним і придатним для формування власної картини світу, корисним елементом повнокровного людського існування. Це, переконливіше за будь-якого дослідника, доводить сам поет-філософ такими рядками:

Все лице морщиш, печален всегда ты,
Се ли ты можеш жизнь назвати?
Тот суще живет, кто, весела зрака
Будучи, свѣтло жизнь ведет без мрака.
А кто печален, безперестанно тужит,
Того мертвого смерть протяжна душит [5, с.95].

Список використаних джерел

1. Корпанюк М. Тема та образ любові в поетичній творчості Григорія Сковороди / М. Корпанюк // Григорій Сковорода – джерело духовної величі і сучасність: зб. наук. праць / [відповід. ред. М. П. Корпанюк]. – Тернопіль : Астон, 2007. – С. 153–165.
2. Левченко Н. Sensus plenior як сакральна парадигма біблійної герменевтики в українській бароковій прозі / Н. Левченко // Sacrum і Біблія в українській літературі / [за ред. І. Набитовича]. – Lublin : Ingvarr, 2008. – С. 123–134.
3. Махновець Л. Є. Григорій Сковорода: Біографія / Л. Є. Махновець. – К. : Наукова думка, 1972. – 255 с.
4. Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы / В. Перетц. – СПб., 1902. – Т. 3. – 627 с.
5. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. Сковорода; [ред. кол. В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – 532 с.
6. Чижевський Д. І. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму / Д. І. Чижевський; [авт. передм. М. К. Наєнко]. – Тернопіль : Презент, 1994. – 478,[2] с. – Бібліогр.: с. 462–472.
7. Шевчук Т. На перехресті епох: антична література у творчості Григорія Сковороди / Т. Шевчук. – Ізмаїл : ЗМИЛ, 2010. – 360 с.

Стаття надійшла до редакції 7 лютого 2011 року